

संरक्षित स्मारक क्षेत्र र सोको संरक्षणसम्बन्धी कानूनी प्रावधान

-भीमप्रसाद नेपाल

कला एवं वास्तुकलाको दृष्टिले महत्त्वपूर्ण पुरा-
तात्त्विक एवं ऐतिहासिक स्थलहरू, धार्मिक एवं सांस्कृतिक
क्षेत्र तथा स्मारकहरू नेपालमा असीमित मात्रामा रहेका
छन्। यी हाम्रा सांस्कृतिक सम्पदाहरू हाम्रो देशको
जिउँदो इतिहास हुन्। यी हाम्रा राष्ट्रिय गौरवका
वस्तुहरू हुन् जसलाई हाम्रा पूर्वजहरूले हाम्रो निमित्त
छाडेर गएका छन्, तिनीहरूको संरक्षण गर्नु हामी नेपाली
मात्रको परम कर्तव्य एवं दायित्व हो, यिनको संरक्षण
गरी पूर्वजहरूको आशयलाई पूरा गर्नु र अब आउने
पिढीहरूलाई ती सांस्कृतिक निधिहरूको बारेमा जान-
कारी लिनसक्ने अवस्थामा राख्नु र संरक्षण गर्ने अभि-
प्रेरित गर्नु हाम्रो जिम्मेवारी एवं कर्तव्य हो। अतएव
यस्ता स्मारक एवं क्षेत्रहरूलाई बेहिसाब हुन गर्न नदिन
र सो क्षेत्रको ऐतिहासिक एवं वास्तुकलाको वातावरण
संरक्षण गर्न त्यस्ता क्षेत्रहरूलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र
घोषित गर्नु जरूरी हुन आयो।

नेपालमा पहिलो पटक प्राचीन स्मारक एवं
पुरातात्त्विक वस्तुहरूको संरक्षण गर्न र सो सम्बन्धी
व्यवस्था गर्ने उद्देश्यले २०१३ सालमा प्राचीन स्मारक
संरक्षण ऐन, २०१३ लागू भयो र उक्त ऐन पटक पटक

संशोधन भएको देखिन्छ। उक्त ऐन २०४३ सालमा
तेस्रो संशोधन हुनुभन्दा अगाडिसम्म उक्त ऐनको दफा ३
मा श्री ५ को सरकारले कुनै प्राचीन स्मारकलाई संरक्षित
स्मारक भनी घोषित गर्न सक्ने व्यवस्था मात्र थियो। तर
यसमा स्मारक क्षेत्र नभनी प्राचीन स्मारक मात्र भनिएको
थियो। साथै संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा के गर्न हुने, के गर्न
नहुने, घर वा भवन निर्माण, मर्मत, थपघट गर्न चाहनेले
कसरी गर्ने, कुन कुन निकायहरूको स्वीकृति लिनुपर्ने,
स्वीकृति नलिएमा के गर्ने, स्वीकृत लिएर पनि विपरीत
कार्य गरेमा के गर्ने आदि कुराहरूको उल्लेख भएको
पाइँदैन।

उपर्युक्त तथ्यहरूलाई हृदयङ्गम गरी प्राचीन
स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को तेस्रो संशोधन हुनु
आवश्यक मात्र होइन, अनिवार्य नै हुन आयो। फलस्वरूप
२०४३ सालमा उक्त ऐनको दफा ३ पूर्ण रूपले संशोधन
गरी समयानुकूल र स्पष्ट बनाई उक्त क्षेत्रमा के के गर्न
हुने, के के गर्न नहुने, घर वा भवनको नक्सा स्वीकृति-
सम्बन्धी प्रक्रिया, पुरातत्त्व विभागको मापदण्ड विपरीत
कार्य गरेमा रोक्का गर्ने र भत्काउने आदिको स्पष्ट
व्यवस्था भएको छ।

संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गर्ने प्रक्रिया

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन (संशोधन सहित), २०१३ को दफा ३ को उपदफा (१) मा श्री ५ को सरकारले कुनै प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँ वा क्षेत्रलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गर्न सक्ने व्यवस्था भएको छ। यसप्रकार संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गर्दा सो क्षेत्रको चार किल्ला खोली सोको सूचना सो ठाउँमा र नजीकैको सार्वजनिक स्थलमा पनि टाँस्नु पर्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ।

उक्त ऐनको दफा ३ को उपदफा (२) ले उपर्युक्त बमोजिम सूचनामा चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले उक्त सूचना टाँस भएको मितिले ३५ दिनभित्र श्री ५ को सरकार समक्ष उजूर दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। यस सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारले अन्तिम निर्णय दिन सक्ने व्यवस्था उक्त दफाको उपदफा (३) मा भएको छ। उपर्युक्त अनुसार उजूर परेमा अन्तिम निर्णय भएपछि र उजुरी नपरेको अवस्थामा उजूर गर्ने हद म्याद समाप्त भएपछि श्री ५ को सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी कुनै प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँ वा क्षेत्रलाई चार किल्ला खोली संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गर्न सक्ने व्यवस्था उक्त ऐनको दफा ३ को उपदफा (४) ले गरेको छ। यस प्रकार राजपत्रमा सूचना प्रकाशित भइसकेपछि कानूनी रूपमा संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित भएको मानिनेछ र उक्त क्षेत्रमा जुनसुकै कार्य गर्नु परेमा पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिनु पर्ने व्यवस्था भएको छ। प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनमा भएको प्रस्तुत व्यवस्था अनुसार उपर्युक्त अनुसार घोषित क्षेत्रलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र भनिएको छ।

श्री ५ को सरकारले प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनले दिएको अधिकारको प्रयोग गरी २०३५ सालमा प्राचीन स्वयम्भूनाथ क्षेत्रलाई, २०४१ सालमा हनुमान्-ढोका दरबार क्षेत्र, बौद्धनाथ क्षेत्र, प्राचीन ललितपुर दरबार क्षेत्र, भक्तपुर दरबार क्षेत्र र चाँगुनारायण क्षेत्रलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरिसकेको छ।

संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा विद्युत् लाइन जडान गर्ने, सडक खन्ने आदि कार्य गर्न पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था

संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरू विभिन्न दृष्टिले महत्त्वपूर्ण र संवेदनशील हुन्छन्। जमीन बाहिर कला, वास्तुकलाको दृष्टिले महत्त्व राख्ने वस्तुहरू रहेका हुन्छन्, इतिहास बोध गराउने सामग्रीहरू रहेका हुन्छन्। साथै यस्ता क्षेत्रका जमीनभित्र पनि अमूल्य पुरातात्विक वस्तुहरू रहन सक्ने बलियो सम्भावना हुन्छ। यस्ता क्षेत्रहरूमा समय-समयमा विशिष्ट पाहुनाहरू दृश्यावलोकन गर्न आइरहेका हुन्छन् भने दिन-दिनै पर्यटकहरूको घुइँचो पनि उतिकै हुने गर्दछ। अतः यस तथ्यलाई दृष्टिगत गरी उक्त क्षेत्रहरू सधैं सफा-सुग्घर राख्नु, दृश्यावलोकन गर्न आउनेहरूका लागि सधैं वातावरणमा अनुकूल बनाउने उद्देश्यले र उक्त क्षेत्रमा जथाभावी हुन नदिने आशयले प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन (संशोधन सहित) को दफा ३ को उपदफा (५) मा संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूमा सामान्य कार्यहरू गर्न पनि पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था भएको छ। संरक्षित स्मारक घोषित क्षेत्रमा टेलिफोन लाइन, विद्युत् लाइन जडान गर्ने, खानेपानी वा ढलको लागि जमीन खन्न, सडक निर्माण गर्न वा मर्मत गर्न, चलचित्र सुटिङ्ग गर्न, पर्व-मेला लगाउन, नाच-गानको व्यवस्था गर्ने वा पोष्टर, तस्वीर टाँस्नको निमित्त समेत पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिनु पर्ने व्यवस्था उक्त दफा ३ को उपदफा (५) ले गरेको छ। तर परम्परागत रूपमा प्रचलित नाचगान, पर्व-मेला गर्न चलाउन भने पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिइरहनु पर्ने व्यवस्था पनि उक्त ऐनले गरेको छ।

ऐनले गरेको उपर्युक्त अनुसारको व्यवस्था निःसन्देह उत्साहजनक र आवश्यकीय कदम मान्नु पर्दछ, तर उक्त कार्य व्यावहारिक रूपमा कति हदसम्म कार्यान्वयन हुन सकेको छ, कस्ता प्रकारका समस्याहरू देखापरेका छन् आदि सान्दर्भिक पक्षहरूलाई पनि यस परिप्रेक्ष्यमा नियाल्नु उक्तै जरूरी हुन आउँछ।

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को २०४३ सालमा भएको तेस्रो संशोधनमा उक्त व्यवस्था भएको हो र उक्त कार्यहरू गर्न स्वीकृति पुरातत्त्व विभागले दिने गरेको छ । तर हालसम्मको अनुभवबाट के देखिएको छ भने टेलिफोन लाइन, बिजुलीको लाइन जडान गर्न, पोष्टर तथा तस्बीर टाँस्न पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिन कोही पनि आएको पाइएको छैन । खानेपानीको र ढलको पाइप बिछ्याउनको निमित्त जमीन खन्न केही मानिसहरूले स्वीकृतिको निमित्त निवेदन दिएको र पुरातत्त्व विभागबाट स्वीकृति भै गएका पनि छन् । पुरातत्त्व विभागले पूर्व अवस्थामा उक्त खनेको ठाउँ बनाइदिने गरी स्वीकृति दिने गरेको छ । तर व्यवहारमा भने कतिपय संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा यस विभागको स्वीकृति नलिकन पनि उक्त कार्यहरू गर्ने गरेको, स्वीकृति लिएर पनि खनेको ठाउँ पूर्व अवस्थामा नबनाइदिने, गरेको बनाइदिए पनि राम्रोसंग नबनाइदिने गरेका प्रशस्त उदाहरणहरू पाइन्छन् ।

संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा निर्माण, मर्मत हुने घरहरूको नक्सा स्वीकृतिसम्बन्धी प्रक्रिया

विगत केही वर्ष यतादेखि संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूमा आधुनिक निर्माण सामग्रीहरूको प्रयोग गरी आधुनिक आकार-प्रकारका अग्ला-अग्ला घर भवनहरूको निर्माण कार्यले गर्दा हाम्रा अमूल्य सांस्कृतिक निधिहरूलाई नराम्रो प्रभाव पार्दै गइरहेको तथ्यलाई हृदयङ्गम गरी अब आइन्दा उक्त क्षेत्रहरूमा निर्माण, मर्मत, पुनर्निर्माण थपघट हुने गर्ने घर भवनहरूको नक्सा, पुरातत्त्व विभागबाट स्वीकृत गराउनु पर्ने व्यवस्था प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन (संशोधन सहित), २०१३ ले गरेको छ ।

उक्त ऐनको दफा ३ को उपदफा (६) मा संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र कसैले आफ्नो हक भोगको जग्गामा नयाँ घर वा भवन निर्माण गर्दा वा साबिक आकारमा परिवर्तन हुने गरी आफ्नो घर वा भवनको मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माण गर्दा पुरातत्त्व विभागले तोकेको

मापदण्ड बमोजिम निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको छ । नगर पञ्चायत क्षेत्रभित्र पर्ने संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र घर वा भवन निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माण गर्न चाहने व्यक्तिले सम्बन्धित नगर पञ्चायतमा पेश गरेको नक्सा नगर पञ्चायतले प्रचलित कानून बमोजिम उक्त नक्सा पास गर्नुभन्दा अगावै पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिनुपर्ने र नगर पञ्चायतबाट स्वीकृतिको लागि प्राप्त नक्सा अध्ययन गरी पुरातत्त्व विभागले स्वीकृति दिन, संशोधन सहित स्वीकृति दिन वा स्वीकृति नदिन सक्ने व्यवस्था प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन (संशोधन सहित), २०१३ को दफा ३ को उपदफा (७) ले गरेको छ । तर केही यस्ता उदाहरणहरू पनि पाइएका छन् कि संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र घर निर्माण गर्न नगर पञ्चायतमा स्वीकृतिको निमित्त पेश भएका नक्साहरू पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति नलिई नक्सा स्वीकृति भइगएका पनि छन् । त्यस्तै संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा केही सम्बन्धित न. पं. वडा अध्यक्षले घरहरू मर्मत, छाना फेर्ने, तल्ला थप्न, टहराहरू राख्न स्वीकृति दिने गरेको पनि पाइएको छ । यसरी स्वीकृति दिने परम्पराको नियन्त्रण हुनु जरूरी छ ।

स्वीकृत नक्सा वा पुरातत्त्व विभागको मापदण्ड विपरीत निर्माण कार्य भएमा गरिने कार्यवाहीको प्रक्रिया

(क) निर्माण कार्य रोक्न आदेश दिने

उपर्युक्त बमोजिम पुरातत्त्व विभागले तोकेको मापदण्ड वा स्वीकृत नक्सा विपरीत घर वा भवनको निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माण गरेमा सो कार्य रोक्का गर्न पुरातत्त्व विभागले आदेश दिन सक्ने व्यवस्था उक्त ऐनको दफा ३ को उपदफा (८) ले गरेको छ । यसको कार्यान्वयन गर्न पुरातत्त्व विभागले भोग्नु परेको समस्या यस परिप्रेक्ष्यमा उल्लेख गर्नु बढी प्रासङ्गिक होला । पुरातत्त्व विभागले तोकेको मापदण्ड विपरीत वा स्वीकृत नक्सा विपरीत निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माण कार्य प्रशस्त मात्रामा हुने गरेको पाइएको छ र यस्ता कार्य रोक्का गर्नको निमित्त पुरातत्त्व विभागले

सम्बन्धित घर धनीलाई रोक्कापत्र लेख्ने गरेको छ । झालसम्मको अनुभवबाट के देखिएको छ भने पुरातत्त्व विभागबाट लेखिएका रोक्कापत्रहरू सम्बन्धित घर धनीहरूले नबुझिदिने अर्थात् बुझाउने समस्या, घर धनीको नाम कसैले पनि भन्न नचाहने, रोक्कापत्र टाँस्न खोज्दा टाँस्ने मानिसलाई हतोत्साही तुल्याउने आदि जस्ता समस्याहरू छन् । अर्कातिर रोक्कापत्र बुझेर पनि घर वा भवनको निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माण कार्य रोक्का नगरेका प्रशस्त उदाहरणहरू छन् । यसको निमित्त पुरातत्त्व विभागले ठोस कदम चाल्नु आवश्यक मात्र होइन, अनिवार्य भइसकेको छ ।

(ख) भत्काउन आदेश दिने

उक्त ऐनको दफा ३ को उपदफा (९) मा उपदफा (८) बमोजिम पुरातत्त्व विभागले दिएको आदेश नमान्ने घर वा भवनको निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माण गरेमा त्यस्तो घर वा भवनलाई स्थानीय हाकिम (प्रमुख जिल्ला अधिकारी) ले पैतीस दिनको म्याद दिई भत्काउन आदेश दिन सक्नेछ । त्यस्तो आदेश उपर चित्त नबुझे व्यक्तिले पैतीस दिनभित्र श्री ५ को सरकारमा उजूरी दिन सक्नेछ र सो सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारको निर्णय अन्तिम हुने व्यवस्था छ । यसको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा पुरातत्त्व विभागले सम्बन्धित जिल्ला कार्यालयलाई अनुरोध गर्ने गरिएको छ ।

उपर्युक्त अनुसार उजूर परेकोमा श्री ५ को सरकारको निर्णय भएको मितिले पैतीस दिनभित्र र उजूरी नपरेकोमा उपदफा (९) बमोजिम स्थानीय हाकिमले आदेश दिएको मितिले पैतीस दिनभित्र सम्बन्धित व्यक्तिले आफ्नो घर वा भवन भत्काउनुपर्ने र उक्त म्यादभित्र नभत्काएमा स्थानीय हाकिम (प्रमुख जिल्ला अधिकारी) ले त्यस्तो घर वा भवन भत्काउन सक्नेछ र त्यसरी भत्काउँदा लागेको खर्च सम्बन्धित व्यक्तिबाट असूल उपर गरिने व्यवस्था उक्त ऐनको दफा ३ को उपदफा (१०) ले गरेको छ ।

प्राविधिक समितिको व्यवस्था

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन (संशोधन सहित), २०१३ को दफा ३ (क) मा प्राविधिक समितिको

व्यवस्था भएको छ । यस समितिले, संरक्षित स्मारक क्षेत्र भित्रका निजी हकभोगको जग्गामा निर्माण गरिने घरको शैली तथा मापदण्डका सम्बन्धमा पुरातत्त्व विभागलाई परामर्श दिनसक्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ ।

श्री ५ को सरकारले किन्न सक्ने व्यवस्था

कुनै व्यक्तिको निजी सम्पत्तिको रूपमा रहेको प्राचीन स्मारक वा कुनै प्राचीन स्मारक क्षेत्रभित्र रहेको निजी वा संस्थागत स्वामित्वको घर जग्गा श्री ५ को सरकारले स्मारक तथा स्मारक क्षेत्रको वातावरण संरक्षणको दृष्टिकोणले आवश्यक ठानेमा मूल्याङ्कनको आधारमा मूल्य दिई किन्न सक्ने व्यवस्था प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनको दफा ४ ले गरेको छ ।

प्राचीन स्मारक संरक्षण नियमावली

प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ का विभिन्न दफाहरूलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट कार्यान्वयन पक्षमा ल्याउनको निमित्त प्राचीन स्मारक संरक्षण नियमावली तयार गर्ने सम्बन्धमा कार्यवाही भइरहेको छ । नियमावलीको अभावमा संरक्षित क्षेत्रहरूको वातावरण संरक्षण गर्ने कार्यलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट कार्यान्वयन गर्न ठूलो बाधा परिरहेको तथ्य यस परिप्रेक्ष्यमा नकार्न सकिदैन ।

संरक्षित स्मारक क्षेत्रसम्बन्धी निर्देशिका

एवं मापदण्ड

श्री ५ को सरकारले संरक्षित स्मारक घोषित क्षेत्रहरू (हनुमान्ढोका दरबार क्षेत्र, ललितपुर दरबार क्षेत्र, भक्तपुर दरबार क्षेत्र, स्वयम्भूनाथ क्षेत्र, बौद्धनाथ क्षेत्र, चाँगुनारायण क्षेत्र) को दुरुपयोग वा त्यसमा कुनै किसिमको बेहिसाब हुन, गर्न नदिन उक्त क्षेत्रहरूको प्राचीनता, मौलिकता र स्वच्छ वातावरण कायम राख्नका लागि "संरक्षित स्मारक घोषित व्यवस्थासम्बन्धी निर्देशिका, २०४१" लागू गरेको छ ।

उक्त निर्देशिकामा संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा निर्माण हुने घर वा भवनहरूको मापदण्ड तोकिएको छ र यस निर्देशिका बमोजिमको काम कार्यान्वयनको निमित्त र साथै प्राप्त नक्सा अध्ययन र स्थलगत निरीक्षण समेत

गरी उक्त निर्देशिकामा उल्लेखित मापदण्डको आधारमा सो नक्सा स्वीकृत, संशोधन सहित स्वीकृत वा अस्वीकृत गर्ने कार्य गर्नेको निमित्त समितिहरूको व्यवस्था पनि उक्त निर्देशिकाले गरेको छ । यस समितिमा पुरातत्त्व विभागका प्रतिनिधि र आर्किटेक्ट, सम्बन्धित दरबार हेरचाह अड्डाका प्रमुख, गुठी संस्थानका प्रतिनिधि, उपत्यका नगर विकास समितिका प्रतिनिधि र सम्बन्धित नगर पञ्चायतका प्रतिनिधि रहने व्यवस्था छ र हाल सम्बन्धित नगर पञ्चायतहरूबाट पुरातत्त्व विभागको स्वीकृतिको निमित्त प्राप्त नक्साहरू यसै समितिले पेश गरेको प्राविधिक परामर्श प्रतिवेदनको आधारमा पुरातत्त्व विभागले स्वीकृत, संशोधन सहित स्वीकृत वा अस्वीकृत गर्ने गरिएको छ ।

ऐतिहासिक, पुरातात्त्विक एवं धार्मिक स्थलहरू र त्यस्ता स्मारक एवं वस्तुहरूको सम्बन्धमा पनि उल्लेख भएका अरू ऐनहरू

यस प्ररिप्रेक्ष्यमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनका अतिरिक्त अन्य त्यस्ता ऐनहरूको बारेमा पनि संक्षेपमा उल्लेख गर्नु प्रासङ्गिक नै हुनेछ जसले प्राचीन स्मारक क्षेत्र तथा ऐतिहासिक, पुरातात्त्विक एवं धार्मिक स्थलहरूका बारेमा र यस दृष्टिकोणबाट महत्त्वपूर्ण वस्तु एवं स्मारकहरूको सम्बन्धमा पनि केही व्यवस्था गरेको छ ।

नगर निर्माण योजना कार्यान्वयन ऐन, २०२६

नगर निर्माण योजना कार्यान्वयन ऐन, २०२९ को दफा ५ मा समितिको अधिकार तोकिएको छ । सोही दफाको उपदफा (१) मा समितिले नियमित वा निषेध गर्ने भनी सूचना गरी आदेश दिएका पुरातात्त्विक, धार्मिक एवं ऐतिहासिक स्थलहरूको उपभोग र प्रयोग गर्नेको निमित्त समितिको पूर्व स्वीकृति विना कसैले केही गर्न हुँदैन भन्ने उल्लेख भएको छ । साथै निर्माण कार्यको स्वीकृति दिने, रोक्का गर्न सक्ने, भत्काउन सक्ने आदि व्यवस्था पनि भएको पाइन्छ । ऐन नियम विपरीत भए गरेमा दण्ड सजायको व्यवस्था पनि उक्त ऐनको दफा ६ ले गरेको छ ।

नगर विकास ऐन, २०४५

केही समयअघि प्रकाशमा आएको नगर विकास ऐन, २०४५ को दफा ९ को उपदफा (१) मा पुरातात्त्विक, धार्मिक, ऐतिहासिक स्थलहरूको उपभोग र प्रयोग गर्ने नगर विकास समितिको स्वीकृति लिनु पर्ने र यस्ता क्षेत्रमा कुनै कार्य गर्न समितिले निषेध गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

उक्त ऐनको दफा ११ को उपदफा (१) मा प्राचीन स्मारकसम्बन्धी प्रचलित नेपाल कानूनको अधीनमा रही नगर योजना क्षेत्रमा कुनै सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक सम्पदाको समुचित विकास तथा सम्भारको लागि आवश्यक परियोजना बनाई कार्यान्वयन गर्नसक्ने व्यवस्था भएको छ । समितिले निषेध गरेका काम कुराहरू गरेमा निर्माण कार्य रोक्न वा भत्काउन आदेश दिन सक्ने व्यवस्था पनि उक्त ऐनको दफा १० को उपदफा (१) ले गरेको छ ।

नगर पञ्चायत ऐन, २०१६

संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरू स्थानीय नगर पञ्चायत क्षेत्रभित्र पनि पर्ने भएकोले र संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा निर्माण हुने घर वा भवनहरूको नक्सा पुरातत्त्व विभागको सिफारिशमा सम्बन्धित नगर पञ्चायतले स्वीकृति दिने व्यवस्था भएकोले यस सन्दर्भमा नगर पञ्चायत ऐन, २०१९ मा भएको व्यवस्था पनि उल्लेखनीय हुन आउँछ । उक्त ऐनको परिच्छेद ७ मा नगर पञ्चायत क्षेत्रभित्र घर वा भवन निर्माण गर्न सम्बन्धित नगर पञ्चायतबाट स्वीकृति लिनु पर्ने व्यवस्था छ र स्वीकृति नक्सा विपरीत निर्माण कार्य भएमा प्रधानपञ्चले भत्काउन आदेश दिनसक्ने प्रावधान रहेको छ ।

स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८

स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ को दफा ९ को उपदफा ६ मा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले आफ्नो जिल्ला भित्रका सार्वजनिक धारा, कुवा, पोखरी, पर्धेरा, पाटी, पौवा, सत्तल, धर्मशाला, मन्दिर, गुफा, पुल आदिको लगत लिइराख्नुपर्ने व्यवस्था भएको छ र यस्ता स्मारकहरू भत्की बिग्री नोक्सान हुन लागेमा त्यसको धनी,

वारिस, स्थानीय पञ्चायत वा गुठी संस्थानद्वारा मर्मत गर्न लगाउनुपर्ने व्यवस्था पनि उक्त दफाले गरेको छ।

हालसम्मको अनुभवबाट महसूस भएका केही समस्या र समाधानका उपायहरू

उपर्युक्त अनुसार संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको ऐतिहासिक एवं वास्तुकलाको वातावरण संरक्षण गर्न, उक्त क्षेत्रको र स्मारकहरूको बेहिसाब हुन गर्न नदिन प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन र नगर निर्माण योजना कार्यान्वयन ऐन तथा नगर विकास ऐन, नगर पञ्चायत ऐन आदिले गरेका व्यवस्थाहरू सफलतापूर्वक कार्यान्वयन हुनसकेको खण्डमा यस्ता क्षेत्रहरूको वातावरण संरक्षण गर्ने कार्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्न सक्ने कुरामा दुइमत हुँदैन। ऐन-कानूनमा भएका कुराहरूलाई कार्यान्वयन पक्षमा ल्याउन सम्पूर्ण सरकारी, अर्धसरकारी निकायहरू र संघ-संस्थाहरूको सहयोग एवं समन्वयको आवश्यकता पर्दछ- यो निर्विवाद सत्य हो। संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको वातावरण संरक्षण गर्ने अभियानलाई सफल पार्न सम्बन्धित घर मालिकहरूले र उक्त क्षेत्रमा रहने नागरिकहरूले अझ उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने कुरामा पनि दुइमत हुन सक्दैन। स्मारक र यस्ता क्षेत्रहरूको संरक्षण गर्ने प्रचलित ऐन, कानून र सम्बन्धित निकायहरूको मात्र मुख नताकी सबैले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट योगदान पुऱ्याउनु पर्ने पनि आजको आवश्यकता छ।

हालसम्मको अनुभवबाट के देखिएको छ भने ऐनमा भएका प्रावधानहरू पूर्ण रूपले कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। कार्यान्वयन गर्ने पनि निकै समस्याहरू देखा परेका छन्। पुरातत्त्व विभागको मापदण्ड विपरीत र स्वीकृत नक्सा विपरीत प्रशस्त निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुनर्निर्माण कार्यहरू हुने गरेका र भएका छन्। यस अवस्थामा पुरातत्त्व विभागले सर्वप्रथम सम्बन्धित घर मालिकहरूलाई निर्माण कार्य रोक्काको लागि आदेश दिने गरिएको छ। साथै सम्बन्धित नगर पञ्चायत र काठमाडौं उपत्यका नगर विकास योजना कार्यान्वयन समितिको कार्यालयलाई पनि अनुरोध गरिन्छ। यसपछि पनि निर्माण कार्य कायम नै राखेमा सम्बन्धित जिल्ला कार्यालयलाई निर्माण कार्य रोक्काको लागि अनुरोध

गर्ने गरिएको र जिल्ला कार्यालयले सम्बन्धित जिल्ला प्रहरी कार्यालयलाई निर्माण कार्य रोक्काको लागि अनुरोध गर्ने व्यवस्था छ। यस प्रकार पुरातत्त्व विभाग र सम्बन्धित निकायहरूले दिएको आदेशको बेवास्ता गरी निर्माण कार्य गरेका प्रशस्त उदाहरणहरू छन्।

ऐनमा रहेको प्रावधान अनुसार पुरातत्त्व विभाग उक्त क्षेत्रहरूको संरक्षण गर्ने आधिकारिक सरकारी निकाय हो। तर यसैले यस कार्य प्रयोजनको निमित्त केवल पत्राचार मात्र गर्न सक्छ। पर्याप्त मात्रामा जनशक्ति, स्रोत एवं साधनको अभावमा पुरातत्त्व विभागले उक्त कार्यहरूको निरन्तर निरीक्षण गर्न नसकेको पनि महसूस हुन्छ। कार्य क्षेत्रमा गई पुरातत्त्व विभागको मापदण्ड विपरीतका कार्यहरू रोक्का गर्न मौखिक भन्ने पनि गरिएको छ, तर पनि नियन्त्रण गर्न निकै समस्या परेको छ।

संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र स्वीकृत नक्सा विपरीत घर, भवन निर्माण भएमा कुन ऐन बमोजिम कारवाही गर्ने भन्ने समस्या पनि महसूस हुन थालेको छ। प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन (संशोधन सहित), २०१३ बमोजिम कार्यवाही गर्ने कि?, नगर निर्माण योजना कार्यान्वयन ऐन, २०२९ बमोजिम कार्यवाही गर्ने कि? अथवा नगर पञ्चायत ऐन बमोजिम कार्यवाही गर्ने? यस अवस्थामा कहिले दुवै वा तीनै तर्फबाट कार्यवाही हुन सक्ने सम्भावना पनि हुन सक्छ भने कुनै केसमा कतैबाट कार्यवाही नहुन पनि सक्छ। यस प्रकार ऐन बाझिएको अवस्थामा कार्यवाही गर्ने निकायहरूलाई द्विविधा उत्पन्न हुनु स्वाभाविकै हो। तसर्थ एउटै ऐन अनुसार कार्यवाही हुने व्यवस्था हुन जरूरी देखिन्छ।

ऐनमा पुरातत्त्व विभागले भत्काउन सक्ने प्रावधान पनि नहुनु र विभागसंग पर्याप्त मात्रामा जनशक्ति, स्रोत र साधन पनि नहुनुको कारणले भत्काउने कार्य पुरातत्त्व विभागबाट हुनु कम सम्भावना छ। जिल्ला कार्यालय र जिल्ला प्रहरी कार्यालयहरूको आफ्नो दैनिक कार्य व्यस्तताले गर्दा पुरातत्त्व विभागको मापदण्ड विपरीतका घर भवनहरूको निर्माण कार्य प्रभावकारी ढङ्गबाट रोक्का गर्न कठिनाई हुन गएको महसूस भइरहेको छ। प्रहरीहरूले निर्माण कार्य रोक्काको लागि आदेश दिँदा पनि सम्बन्धित घर मालिकहरूले रोक्का गरेका छैनन्। प्रहरी-

हरू सधैं घर निर्माण भइरहेको ठाउँमा बस्न पनि सम्भव छैन, प्रहरीहरू हिड्नासाथ घर वा भवनको निर्माण कार्य घर धनीहरूले रातारात गर्ने गर्दछन् । यस अवस्थामा ऐनमा भएको व्यवस्था अनुसार जिल्ला कार्यालयहरूले भत्काउने कार्य पूरा गर्न निकै समस्या देखिन्छ । तर पनि निर्माण कार्य रोक्का र भत्काउन प्रमुख जिल्ला अधिकारी र प्रहरीहरूको सहयोग आवश्यक हुने कुरा पनि नकार्न सकिदैन । त्यसकारण प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन (संशोधन सहित), २०१३ को दफा ३ को उपदफा (९) र (१०) मा व्यवस्था भए अनुसारको प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अधिकार क्षेत्रलाई कायम राख्नु पर्ने र प्रमुख जिल्ला अधिकारीले पनि उक्त कार्यको कार्यान्वयन गर्दा काठमाडौं उपत्यका नगर विकास योजना कार्यान्वयन समिति मार्फत नै गराउने व्यवस्था हुनु व्यावहारिक देखिन्छ ।

संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको वातावरण संरक्षण कार्यमा पुरातत्त्व विभाग, नगर विकास समिति, सम्बन्धित नगर पञ्चायत र प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संलग्नता अनिवार्य हुन्छ । काठमाडौं उपत्यका नगर विकास योजना कार्यान्वयन समितिमा उपर्युक्त सबैको संलग्नता हुन्छ र संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको केस-मा पुरातत्त्व विभागलाई पनि आमन्त्रित गर्ने गरिएको छ । नगर निर्माण योजना ऐन, २०२९ र हालसालै प्रकाशका आएको नगर विकास ऐन, २०४५ मा पनि नगर विकास समितिले पुरातात्त्विक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक एवं धार्मिक स्थलहरूको संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था गर्नु पर्ने प्रावधान छ । त्यसकारण यस कार्य प्रयोजनको निमित्त पनि काठमाडौं उपत्यका नगर विकास योजना कार्यान्वयन समितिलाई नै सक्रिय बनाउँदै लग्नु पर्ने बढी व्यावहारिक देखिन्छ । उक्त कार्यान्वयन समितिमा प्रहरी

जवानहरू सहितको पर्याप्त मात्रामा जनशक्ति, स्रोत एवं साधनको व्यवस्था हुनु अनिवार्य छ र पुरातत्त्व विभागको मापदण्ड र स्वीकृत नक्सा विपरीतका घर भवनहरू तत्कालै भत्काउने व्यवस्था हुनु पर्दछ । साथै संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूका घर भवनहरूसम्बन्धी प्रशासनिक प्रक्रिया कुनै पनि हालतमा लम्बिनु हुँदैन । यस सन्दर्भमा हाल भएको पुनरावेदनसम्बन्धी प्रक्रिया त्यति व्यावहारिक देखिदैन । प्रशासनिक प्रक्रियाहरू किनारा लाग्न निकै समय लाग्दा उता सम्बन्धित घर मालिकहरूले घर वा भवनको निर्माण कार्य पूरा गरिसक्छन् । त्यसकारण पुनरावेदनसम्बन्धी प्रक्रियामा छिटो छरितो किनारा लाग्ने गरी केही संशोधन हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

पुरातत्त्व विभाग, काठमाडौं उपत्यका नगर विकास योजना कार्यान्वयन समिति, जिल्ला कार्यालय लगायतका सम्बन्धित निकायहरूले निर्माण कार्य रोक्काको लागि दिएको आदेशको बेवास्ता गरी जबर्जस्ती निर्माण कार्य चालू राखेमा तत्कालै कार्यवाही गर्ने ठोस व्यवस्था हुनु अनिवार्य छ । पुरातत्त्व विभागको मापदण्ड र स्वीकृत नक्सा विपरीतका घर वा भवनहरू निर्माण भइसकेपछि भत्काउनेतर्फ कार्यवाही गर्नुपर्ने परिस्थितिको सृजना हुनु भन्दा पहिले नै त्यस्ता घर भवनहरू निर्माण गर्ने नदिने र निर्माण कार्य भइरहेको अवस्थामा नै प्रभावकारी ढङ्ग-बाट निर्माण कार्य रोक्का गर्न लगाई वातावरण अनुकूल निर्माण गर्नेतर्फ अभिप्रेरित गर्नु बढी व्यावहारिक हुन सक्ने कुरा निर्विवाद छ । तर हाल यही विषय जटिल समस्याको रूपमा देखापरेको छ । त्यसकारण यसतर्फ नै बढी ध्यान दिनु नै आजको पहिलो आवश्यकता देखिन्छ । उपर्युक्त व्यवस्था भएको खण्डमा हाल देखापरेका समस्याहरू केही मात्रामा भए पनि समाधान गर्न सकिने आशा गर्न सकिन्छ ।